

ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Το δημοσίευμα αυτό είναι το τελευταίο της σειράς που πραγματεύεται εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις μεσαιωνικών και επί τουρκοκρατίας εκκλησιών της Ελλάδας. Η πρώτη εκκλησία που εξετάζουμε στο άρθρο ετούτο είναι αυτή της Αγίας Αικατερίνης του Κουντίτου, κοντά στο βράχο της Ακρόπολης. Ακολουθούν δύο άλλα εκκλησάκια της Αττικής, εκείνα της Παναγιάς της Μεσοσπορίτισσας του Ελύμπου και του Αγίου Αθανασίου του Κουβαρά, και τέλος η εκκλησία του Αγίου Νικολάου της Ύδρας.

Γ. Α. Νικολακόπουλος

Πολιτικός Μηχανικός

1. Αγία Αικατερίνη του Κουντίτου

Στα ανατολικά, κάτω από το βράχο της Ακρόπολης, μεταξύ του μνημείου του Λυσικράτη και της Πύλης του Αδριανού, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Αικατερίνης, που κατά την παράδοση έχει ανεγερθεί πάνω στα ερείπια κάπιου αλλού παλαιού ναού¹². Στην αρχηγείτηκη επιμάτιο στο όνομα του «Άγιον Θεοδώρου του Κουντίτου», όνομα που είχε πάρει από την παραφορά του γαλλικού conduct d'eau, καθώς από εκεί περνούσε, κατά τη φραγκοκρατία, κάποιο υδραγωγείο. Κατά την τουρκοκρατία η πόλη των Αθηνών παρέχοντας την εκκλησία αυτή, με δωρητήριο, στη Μονή του Σινά (19-2-1767). «Έτοιμην έγινε μετόχη της και της άλλαν το όνομα σε Αγία Αικατερίνη. Η εκκλησία αυτή μετέχει της πλειάδας ναών που η χριστιανική εκκλησία δημιουργήσε μέσα και γύρω³ από τα φειδιακά μεγαλουργήματα, ως σφραγίδη της επικράτησής της. Η εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης είναι ναός σταυροειδής με τρύπο, του 11ου ή του 12ου αιώνα, που όμως υπέστη, με τον καιρό, τόσες τροποποιήσεις και προσθήκες, ώστε τελικά έχασε την πρωτοποριακή της.

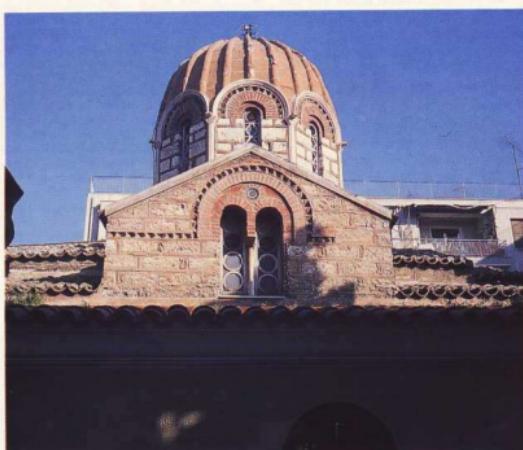
Όταν ο Γάλλος περιηγητής Didron, το 1839, επισκέφθηκε την Αθήνα, βρήκε το ναό ημερειπωμένο. Η Αγία Αικατερίνη εδράζεται σε ογκόλιθους και είναι δομημένη σύμφωνα με το πλινθοπεριβλήτο σύστημα η κάτοψή της είναι σταυροειδής. Σε κάθε αέτωμα που σχη-

ματίζεται από τη στέγη της βρέθηκε πάνω της δυτικής και της νότιας κεραίας του σταυρού υπάρχει από ένα δίλοβο παράθυρο, στο τύμπανο του οποίου βρίσκεται εντοιχισμένο ένα κεραμικό πινάκιο. Τα τύμπανα όμως υπάρχουν ούτε πινάκιο. Τα τρία όμως όμοια μεταξύ τους.

Κεραμικά 1, 2 και 3. Πινάκιο. Μορφή βλ. εικ. 2. Διάμετρος: 26 εκ.

Υλη: λευκή. Υάλωση: διαφανής.

Διάκοσμος: Μαργαρίτα με οκτώ λευκά πέταλα καταλαμβάνει το κέντρο πρασινογάλαζου (τιρκουοΐσε) αστέρος, που έχει οκτώ κορυφές και μαύρο περίγραμμα. Στο φαρδύ τυρκοοΐσε περιθώριο του πινακιού, σε ίσες αποστάσεις, υπάρχουν οκτώ όμοιοι ρόμβοι, οι οποίοι συνδέονται με ενδιάμεσο άνθη. Το σύνολο διακοσμού πορτοκαλόχρωμα άνθη. Προέλευση: Iznik (Τουρκία). Χρονολόγηση: Δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα ή αρχή του 17ου.

1. Εξωτερική δυτική όψη του ναού της Αγ. Αικατερίνης του Κουντίτου.

2. Ένα από τα τρία όμιο πινάκια του ναού της Αγ. Αικατερίνης του Κουντίτου.

2. Τα κεραμικά της Παναγιάς της Μεσοσπορίτισσας του Ελύμπου

Στα μέσα του δρόμου Αναβύσσου-Καλυβών (δεξιά στον κατευθυνόμενο προς Βορρά), μέσα στο νεκροταφείο του Ελύμπου, είναι χτισμένη η μικρή εκκλησία, τα «Εισόδια της Παναγιάς» ή «της Παναγιάς της Μεσοσπορίτισσας του Ελύμπου» (εικ. 3). Είναι δικίλιτη, καμαροκέπαστη, με διαστάσεις κατόψεως 7.10 μ. x 9.85 μ., με λιθόκτιστο εικονοστάτιο και τρίπλευρη άψιδα.

Η πρόσοψη κοσμείται, στην αριστερή άκρη, από ένα ορθογωνικής

Στα εντοιχισμένα αυτά κεραμικά καταπλήσσει τη διαμάσια διατήρησή τους. Δεν έχουν καμία βλάβη, καμία ρωγμή. Ισχώς αυτό να οφείλεται στο ότι πιθανώς να έχουν τοποθετηθεί κατά την τελευταία επισκευή του ναού που, σύμφωνα με το «Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος» (σελ. 94), έχει γίνει το 1927.

χρόνο ανοικοδόμησης, που θα είναι παλιότερος.

Εντοιχισμένα κεραμικά

Κάτω από την κορυφή του αετώματος του δυτικού τοίχου και πάνω από την κόγχη βρίσκονται εντοιχισμένα πέντε κεραμικά. Τα τέσσερα από αυτά καταλαμβάνουν τις γωνίες ιδέατος τετραγώνου, που η μία του διαγώνιος συμπίπτει με την κατακόρυφη η οποία είναι από την κορυφή του αετώματος, ενώ το πέμπτο είχε τοποθετηθεί στο κέντρο του (εικ. 4). Διατυχώς, το πέμπτο αυτό κεραμικό, από τότε που για τελευταία φορά το είδε η ομάδα των Μπούρα - Ανδρέαδη - Καλογερόπουλου, το 1969, μέχρι σήμερα, έχει εξαφανισθεί. Η θέση του έχει γειωθεί με ασβετοκονίαμα, στην επιφάνεια του οποίου έχει χαραχθεί σταυρός. Το γεγονός αυτό, που δεν είναι το μοναδικό, είναι πολύ λυπτρό. Τα μόνα εναπομείναντα χρονολογικά τεκμήρια σιγά-σιγά εξαφανίζονται και μαζί τους έργα κεραμικής τέχνης πολλές φορές πανιώνται και ανεπανάληπτα.

Κεραμικό 1. Σκύφος. Όψη, διαμετρικές διαστάσεις βλ. εικ. 5 και 5α. Σήμερα, λόγω εξαφάνισης της ζώνης του άνω τημάτου, το εναπομείναν κεραμικό έχει βάθος 20 χιλ. μόνο, ενώ είχε διάμετρο, στο χείλος – που μετρήθηκε από το ίχνος του πάνω στο κονίαμα –, 140 χιλ. και βάθος 30 χιλ. Στο κέντρο του πυθμένα υπάρχει κυκλικό πλαστικό κόσμημα που διακρίνεται στην εικ. 5.

Ύλη υποκίτρινη, καλά ψημένη, αργιλική, υάλωση λευκή αδιαφανής, οξειδίου του κασσιτέρου. Διάκοσμος: Γύρω από το υπερψυμένο πλαστικό κόσμημα έχει στιλιζηρισμένα άνθη με μαύρους κάλυκες και κόκκινους σπήμανες – το μεταξύ των ανθών και του χείλους κενό στολίζεται από οκτώ άνθη (ζουμπούλια) με κλάδους και πράσινα φύλλα. Γύρω από το κέντρο του σκύφου ξεχωρίζουν χρυσές πινελιές. Πρόκειται για ένα πολύ ωραιό ιστανικό κεραμικό της Βαλέντισας, του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα.

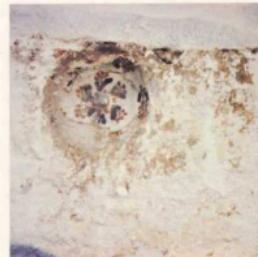
Κεραμικό 2. Πινάκιο. Όψη, διαμετρική τοιμή, διαστάσεις βλ. εικ. 6 και 6α. Υγιή καλά ψημένη, ερυθρά. Διακρίνονται τα τρία ίχνη εδράσε-

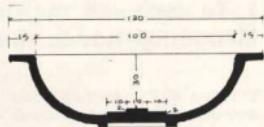
3. Η πρόσοψη του ναού της Παναγιάς της Μεσοσπορίτισσας του Ελύμπου.

4. Ασπροβαμμένα τα τέσσερα κεραμικά. Η θέση του πέμπτου είναι γεμαγένη με ασβεστοκονιάμα.

5. Όψη του κεραμικού αρ. 1.

5a. Διαμετρική τομή του κεραμικού αρ. 1.

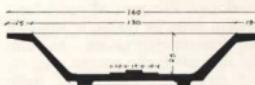
6. Όψη του κεραμικού αρ. 2.

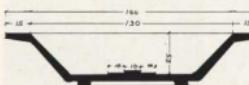
7. Όψη του κεραμικού αρ. 3.

8. Όψη του κεραμικού αρ. 4.

6a. Διαμετρική τομή του κεραμικού αρ. 2.

7a. Διαμετρική τομή του κεραμικού αρ. 3.

8a. Διαμετρική τομή του κεραμικού αρ. 4.

ως του πυριμάχου τρίποδα εψήσεως του κεραμικού. Στο κέντρο του πινάκιου υπάρχει κυκλικό πλαστικό κόσμημα, ανάλογο με εκείνο του κεραμικού αρ. 1. Υάλωση μολυβδούχος βαθυτράπινου χρώματος. Πρόκειται για ιστανο-αραβικό

κεραμικό της Βαλέντσιας του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα.

Κεραμικό 3. Πινάκιο. 'Όψη, διαμετρική τομή, διαστάσεις βλ. εικ. 7 και 7a. Ύλη καλά ψημένη, ερυθρά. Διακρίνονται τα τρία ίχνη εδράσε-

ως του πυριμάχου τρίποδα εψήσεως του κεραμικού. Στο κέντρο του κεραμικού υπάρχει κυκλικό πλαστικό κόσμημα όπως αυτό των κεραμικών 1 και 2. Υάλωση αδιαφανής κασσιτερούχος, που σε μερικές θέσεις έχει χρώμα πορτοκαλί

με χρυσίζουσα μεταλλική ανταύγεια και σε άλλες κοιμείται με καστανές πινελιές. Πρόκειται για ισπανο-αραβικό κεραμικό της Βαλέντιας του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα. Είναι άξιο προσοχής ότι και τα τρία κεραμικά, δηλαδή τα αρ. 1, 2 και 3, έχουν στο κέντρο του πυθμένα το ίδιο πλαστικό κόσμημα και ότι τα αρ. 2 και 3 έχουν την ίδια διαμετρική τομή και τις ίδιες διαστάσεις. Πιστεύω πως προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο και πως και τα

τρία είναι σύγχρονα.

Κεραμικό 4. Πινάκιο. Όψιες, διαμετρική τομή, διαστάσεις βλ. εικ. 8 και 9α. Υλή λευκάζουσα, καλά ψημένη. Υάλωση οδιαφανής οξειδίου του κασσιτέρου (φαγιάνς), υπόλευκη προς ανοικτό γαλανό. Διάκοσμος χρώματος μπλε βαθύ ως ανοικτό, εικονίζει ουρανό και θάλασσα με ένα κακί στο κέντρο, με ανοιχτά πανιά, που αρμενίζει. Πρόκειται για θαυμάσιο ιταλικό κεραμικό Savona του τέλους του 17ου αιώνα.

3. Άγιος Αθανάσιος του Κουβαρά

Τρία χιλιόμετρα περίπου βορειοδυτικά του Κουβαρά, επάνω στο δρόμο που πάει στη Θάλασσα, βρίσκεται ο 'Άγιος Αθανάσιος, λιθόκτιστο μονόκλιτο εκκλησάκι, με τέμπλο και δίκλιτη ξύλινη στέγη που στηρίζεται στους έξι τοίχους και σε τρία διαδοχικά ημικυκλικά τόξα. Οι εξωτερικές διαστάσεις

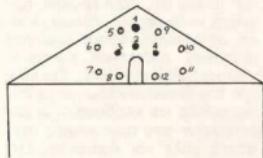
προ του 1743, χρονολογίας που υπάρχει γραμμένη σε επιγραφή πάνω από την είσοδο: «Ούρανός πολύφωτος ή ἐκκλησία ἀνέδειχη διπάσι φωταγωγούσα τούς πιστούς. Ἐν φέστωτες κραυγάζομεν. Τούτον τὸν οἴκον στερεώσαν Κύριε ἐν ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομία ΑΫΜΓ» (1743). Ο ασπρο-

αψιδωτή κόγχη, πιο πάνω είναι εντοχησιμένο τμήμα παλαιοχριστιανικού μαρμάρινου επίκρανου. Οδοντωτή πλινθινή διακοσμητική τανία στολίζει το αέτωμα της στέγης απ' άκρη σ' άκρη (εικ.9).

Συμμετρικά προς τον άξονα της δυτικής όψης του ναού, κάτω από την κορυφή της στέγης και γύρω από τις τρεις πλευρές της κόγχης, ήσαν εντοχησιμένη δώδεκα κεραμικά (τη θέση και τη διάταξη των οποίων βλ. εικ. 10). Δυστυχώς, από τα 12 αρχικά εντοχησιμένα κεραμικά δώζονται, από το αρ. 1 τα 3/4 και από τα αρ. 2 και 3 από ένα μικρό μόνο θραύσμα. Από τα υπόλοιπα πινάκια υπάρχει μοναχά το εκμαγείο της πίσω όψης επάνω στο κονίαμα της εντοχήσης. Στη δημοσίευση Μπούρα κ.α. (1970) αναφέρονται εννέα πάτα εντοχησιμένα, από τα οποία το ένα μόνο σώζεται. Ο τρόπος εντοχήσης των κεραμικών⁵ είναι η αιτία της πτώσης και της καταστροφής τους. Επιπλέον, η εκκλησία του Αγ. Αθανασίου είναι κτισμένη σε ερημικό μέρος και τα κεραμικά δρίσκονται σε μικρό ύψος από το έδαφος, γεγονός που τα καθιστά εύκολη λεία των αρχαιοκαπήλων. Δυστυχώς μόνο για τρία από τα πινάκια μπορούμε να αποφανθούμε με σιγουρία για τον τόπο προέλευσης και για τον χρόνο κατασκευής τους.

9. Το αέτωμα στην πρόσοψη του Αγ. Αθανασίου του Κουβαρά.

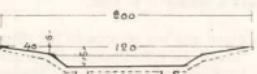

10. Διάταξη και ορίμηση των κεραμικών. Με μαύρο σημειώνονται εκείνα των οποίων σώζεται μικρό τμήμα.

του ναού είναι 7.10×10.40 μέτρα. Είναι ιδιαίτερα γνωστός από τις ωραίες τοιχογραφίες του Γ. Μάρκου, με τις οποίες είναι, επί το πλείστον, διακοσμημένος. Η ανέγερση του τοποθετείται στα χρόνια της τουρκοκρατίας και πάντως

11. Όψη του κεραμικού αρ. 1.

11a. Διαμετρική τομή του κεραμικού αρ. 1.

βαμμένος ναός έχει στην ανατολική του όψη χαμηλή κεραμοδεκτή πτητή πλέυρα αφίδνα με μικρό παραθύρο στον μεσαίο τοίχο. Στη δυτική όψη, θύμα εισόδου με κυκλικό υπέρθυρο στον άνονά της. Λίγο ψηλότερα έχει διαμορφωθεί μικρή

Τα κεραμικά

Κεραμικό 1. Πινάκιο. Όψη: γεωμετρική μορφή (εικ. 11 και 11a). ⁶Υλή δερματόχρωμη, καλά ψημένη, συμπαγής. Υάλωση λευκή προς ανοιχτό μπλε, οδιαφανής, οξειδίου του κασσιτέρου (φαγιάνς). Διάκοσμος υψηλής πυράς⁶ (τιρμούσε) γαλαζοπράσινο, μπλε βαθύ, κίτρινο-πορτοκαλί και ιώδες. Στον πυθμένα, άνθος σε λευκό και μπλε βάθος με μερικές πινελιές μαύρο-μπλε. Το σύνολο της επιφάνειας του πυθμένα περιβάλλεται από λευκή στεφάνη. Το χαμηλό, φαρδύ επίπεδο περιθώριο, που εσωτερικά και εξωτερικά περικλείεται από μπλε στεφάνες, είναι στολισμένο με κουκίδες, ιώδεις και μπλε σκούρες. Πρόκειται για πολύ σπανιό κεραμικό των Κάτω Χωρών, του ειδούς που προηγήθηκε των Delft⁷ στις αρχές του 16ου αιώνα. Από τις αρχές του 16ου αιώνα, ο Guido de Savino, που καταγόταν από το

Castel Durante, εγκαταστάθηκε στην Αμβέρσα, όπου πήρε το όνομα Guido Andries και ίδρυσε ομώνυμο εργαστήριο κατασκευής κεραμικών. Μετά το θάνατό του, το 1541, το έργο του ανέλαβε η χήρα του και στη συνέχεια ο πρωτότοκος γιος του Lucas, που διετήρησε τη διεύθυνση ως το 1576⁸. Οι Andries θεωρούνται από τους πρώτους σκαπανείς που εργάστηκαν για τη μεταφύτευση της τέχνης της φαγιάνς στην Ευρώπη. Κεραμικά 2, 3 και 4. Από τα υπόλοιπα εντοιχισμένα κεραμικά, τα αρ. 2, 3 και 4 είναι φρουτιέρες, από τις οποίες η πρώτη είχε τετράγωνο χαμηλό πόδι ενώ ο δύο άλλες είχαν στρογγυλό. Αυτό συμπεραίνεται από το σημάδι στο κονίαμα εν-

τοιχίσεως. Όσον αφορά την ύλη και το υάλωμα τους, μικρά διατηρημένα στη θέση τους θραύσματα των πινακίων αρ. 2, και 3 μας επιτρέπουν να πούμε πως ήσαν του αυτού είδους με το πινάκιο αρ. 1. Για το κεραμικό αρ. 4 ισχύει το αυτό με κάποιους επιφύλαξη. Για τα οκτώ υπόλοιπα κεραμικά δεν είναι δυνατό να εκφέρουμε γνώμη για προέλευση και χρονολόγηση. Παντως, η εντοίχιση φρουτιέρων σε ναό είναι σπανία και είναι η πρώτη φορά που συναντώ παρόμοιο εύρημα. Δεδομένου δε ότι κατασκευάστηκαν γύρω στα 1600, εάν λάθουμε υπόψη μας την προγρύνη μελέτη μου⁹ επί του θέματος, θεωρώ πιθανή την εντοίχιση λίγα χρόνια αργότερα, στα 1630.

αριστερά της εικόνας (αρ. 1), συνεχίζεται στο κέντρο, πάνω από την κόγχη (αρ. 2), και καταλήγει στα δεξιά (αρ. 3).

Κεραμικό αρ. 1. Πινάκιο. Όψη, διαμετρική τοιμή και διαστάσεις: βλ. εικ. 13 και 13a. Ύλη ερυθρά, αργιλική, καλά ψημένη. Υάλωση λευκή αδιαφανής, κασσιτερούχος (φαγιάνας). Στο κέντρο βρίσκεται το γνωστό σήμα S του φημισμένου κατασκευαστή κεραμικών του Gubbio, Salimbene Andreoli, αδελφού του Guido (1525)^{11,12}. Περιβάλλεται από διαδοχικές ομόκντεντρες στεφάνες γαλαζόπρασινες (τυρκούσιε) και πορτοκαλίες. Το υπόλοιπο της επιφάνειας του κεραμικού διαιρεύεται σε τέσσερα ίσα μέρη, το καθένα από τα οποία έχει διακοσμηθεί με τημήμα άνθους και φύλλα. Στο πορτοκαλί περιθώριο υπάρχουν δύο στεφάνες καστανόχρωμες και μια τυρκούσιε.

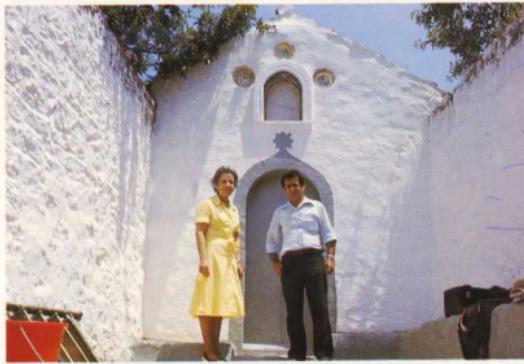
Κεραμικό αρ. 2. Πινάκιο. Όψη, διαμετρική τοιμή και διαστάσεις: βλ. εικ. 14 και 14a. Ύλη ερυθρά, αργιλική, καλά ψημένη. Υάλωση λευκή αδιαφανής, κασσιτερούχος (φαγιάνας)¹³.

Ο χρωματικός διάκοσμος είναι σε τόνους πορτοκαλί, τυρκούσιε και ιώδες. Το κεντρικό κόσμημα αποτελείται από αλεπάλληλες τυρκούσιες και ιώδεις ακτίνες που περικλείνονται από σειρά ομόκνευτων με το πινάκιο στεφανών, άλλοτε σε τόνους της τυρκούσιες και άλλοτε του ιώδους. Πρόκειται για κεραμικό ιταλικό, των αρχών του 16ου αιώνα (βλέπε και επόμενο κεραμικό αρ. 3).

Κεραμικό αρ. 3. Πινάκιο. Όψη, διαμετρική τοιμή, διαστάσεις: βλ. εικ. 15 και 15a. Ύλη ερυθρά, αργιλική, καλά ψημένη. Υάλωση λευκή αδιαφανής, κασσιτερούχος (φαγιάνας). Διάκοσμος καστανόχρωμος, μπλε και ιώδης.

Στο κέντρο του πινακίου κόσμημα με άνθη, φύλλα και κλάδους, που περικλείεται από ημικυκλικές στεφάνες μπλε και καστανές. Στο περιθώριο, ανάμεσα σε δύο στεφάνες, βρίσκεται γιρλάντα από άνθη, φύλλα και κλάδους σε χρώματα μπλε, καστανό και ιώδες. Πρόκειται για τυπικό διάκοσμο «alla porcellana», κεραμικό που χρονολογείται περί το 1510-1520^{14,15}. Η πίσω όψη, που δυστυχώς μένει κρυμμένη, ίσως να φυλάξει περισσότερες πληροφορίες.

Τα κεραμικά του Αγίου Νικολάου του Καμινιού της Ύδρας

12. Κύρια άψη της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου του Καμινιού στην Ύδρα.

Σε μικρή εσοχή της νοτιοανατολικής γωνίας του μαντρόποιχου που περιβάλλει το αρχοντικό του Λάμπρου Χαραμή, στο Καμίνι της Ύδρας, βρίσκεται χωμάνι η εκκλησίουλά του Αγίου Νικολάου. Πρέπει να πλησιάσεις πολύ για να ξεπεταχτείς αναπάντεχα μπροστά σου.

Λιθόκτιστη, ασπροβαμμένη, άσπρην και όμως όμορφη, είναι χαμηλή με διρρήχτη ξύλινη στέγη. Δεν θα ξέιχε τον κόπο να τη μνημονεύουσεμε, αν δεν είχε εντοιχίσμενα γύρω από τη μικρή κόγχη που βρίσκεται

πάνω από την καμαράτη της είσοδο (εικ. 12) τρία ωραία ιταλικά πάπτα. Είναι μια από τις λίγες εκκλησίες της Ύδρας – περίπου διακόσιες – που έχουν εντοιχισθεί κεραμικά¹⁰.

Τα κεραμικά

Πριν αρχίσουμε την περιγραφή των κεραμικών, ας πληροφορήσουμε τους αναγνώστες ότι δεν περιγράφουμε την οπίσθια όψη των πιάτων, γιατί, λόγω της εντοίχισης, δεν είναι δυνατό. Επίσης, ας σημειωθεί πως η σειρά περιγραφής των πινακίων αρχίζει από τα

13. Όψη του πινάκου αρ. 1.

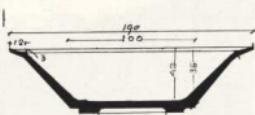
14. Όψη του πινάκου αρ. 2.

15. Όψη του πινάκου αρ. 3.

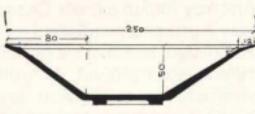
Σημειώσεις

1. Mommsen, ap. 65.
2. Δ. Καζιουρούγλου, Αι παλαιά Αθήναι, 1922, σ. 199. Ιστορία II, σ. 310.
3. Ευρετήριο των Μνημείων της Ελλάδος. Δημόσιευμα του Αρχαιολογικού τμ. του ΥΠ. Παιδείας και Θρησκευμάτων (1927).
4. Μπούρα, Καλογεροπούλου, Ανθραβδή, Εκληρίες της Αττικής, Αθήναι, 1970, σ. 161. Ομοίως, Κατζήδακης, Η βυζαντινή τέχνη του ΧΙΙου αιώνα, Βελγράδη 1967, σελ. 66.
5. Γ. Νικολακόπουλος, Εντοπισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί τουρ-

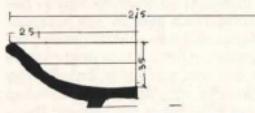
13a. Διαμετρική τομή του πινάκου αρ. 1.

6. Τού ίδιου, Κεραμική. Πρώτες υλές, λείανση, στάθεσίς, υαλόματα, Αρχαιολογία 20, Αύγουστος 1986.
7. Claude Fregnac, La faience Européenne, σ. 94. Ομοίως J. Giacomotti, La céramique – Moyen Âge et Renaissance.
8. Σε αυτόν αποδίδεται ο δικαίωμα του πινάκα «Η μετουσιώση του Αγ. Παύλου» (1547) που βρίσκεται στο Μουσείο Vleeshuis στην Αμβέρσα.
9. Γ. Νικολακόπουλος, Εντοπισμένα κεραμικά στις όψεις των Μεσαιωνικών και επί

14a. Διαμετρική τομή του πινάκου αρ. 2.

10. Γ. Σαζίνης, Εκκλησιακά, εκκλησίες, ερημοκλήσια της Ύδρας, σελ. 89.
11. L. de Mauri, L'amatore di maioliche e porcellane, σσ. 108-113.
12. E. Zimmermann, Führer für Sammler von Porzellan und Fayence.
13. Γ. Νικολακόπουλος, βλ. σημ. 6.
14. C. Fregnac, La faience européenne, σ. 68.
15. O. B. Rackham τον αποδίδει στο Cofaggiolo, o G. Cora στο Montelupo.

15a. Διαμετρική τομή του πινάκου αρ. 3.